

วิเคราะห์การสอนเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง

An Analysis of Teaching Dhamma of Phrathera in Lampang Province

เจริญ นุชนิยม

Charoen Nuchniyom

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus

อุเทน ลาพิงค์

Uten Larping

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา

Mahamakut Buddhist University, Lanna Campus

Corresponding Author, E-mail: Cha9-Nu9@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาการสอนพระพุทธศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง และ 2) เพื่อวิเคราะห์การสอนในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง

ผลการวิจัยพบว่า วิธีสอนของหลวงพ่อกษม เขมโก ท่านมุ่งเน้นให้ศิษยานุศิษย์ของท่านศึกษาเกี่ยวกับหลักคำสอนที่เป็นปริศนาธรรม ซึ่งหลวงพ่อกษมได้คิดค้นการนำเอาปริศนาธรรมมาทำการสอน และปริศนาธรรมของท่านทำให้คนที่ได้พบเห็นหรือฟังท่านสอน จะต้องนำเอาข้อปริศนาธรรมนั้นมาคิด จนทำให้เกิดปัญญาในการคิดพิจารณาแก้ข้อปัญหานั้นให้จงได้ สำหรับการสอนธรรมะโดยทั่วไป จะใช้สื่อเป็นตัวหนังสือให้เกิดความเข้าใจที่ง่ายขึ้น ส่วนวิธีสอนของพระภิกษุทันตธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เป็นต้นแบบของการสอนบาลีใหญ่ในเมืองไทย เป็นชาวพม่าที่มีความเชี่ยวชาญในการใช้และสอนหลักของบาลีไวยากรณ์ เพื่อนำไปศึกษาค้นคว้าหลักธรรมในพระไตรปิฎกได้เป็นอย่างดี

สำหรับการวิเคราะห์การสอนเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเถระทั้งสองรูปดังกล่าว พบว่า ทุกคนสามารถนำหลักธรรมคำสอนเหล่านี้ไปใช้ในการดำรงชีพอย่างถูกต้อง เพราะปริศนาธรรมและบาลีใหญ่ที่พระเถระทั้งสองรูปสอนมานั้น มีหลักธรรมคำสอนแฝงอยู่อย่างลึกซึ้ง ซึ่งเมื่อนำมาพิจารณาให้ถ่องแท้แล้ว จะทำให้รู้หลักธรรมที่แฝงอยู่ในปริศนาธรรม และบาลีใหญ่ซึ่งมีคุณค่า และมีความหมายต่อการดำรงชีวิตเป็นอย่างมาก เมื่อนำเอาหลักคำสอนไปประพฤติปฏิบัติแล้ว ย่อมจะส่งผลให้เกิดความรู้ เกิดปัญญา ส่งผลให้การดำเนินชีวิต

อยู่ด้วยความสุข และสามารถนำเอาความรู้ไปศึกษาค้นคว้าหลักธรรมในพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้อง และชัดเจนยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: การสอนเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา, พระเถระในจังหวัดลำปาง

Abstract

The thematic paper consisted of 2 objectives: 1) to study teaching Buddhism of the remarkable Buddhist monks in Lampang province, and 2) to analyze the teaching methods of those monks. The results revealed that:

For the Luang Por Kasem Khemako's teaching methods, he teaches his followers to focus on learning the dharma puzzles discovered by him. If one can learn and solve the dharma puzzles, wisdom will happen for that one, making living happily. Besides, he generally teaches by ways of letter writing for better understanding. In case of the Phra Bhaddantadhammānanda-thera Aggaramahāpandita's teaching methods, he is a prototype of Yai (huge) Pali teaching in Thailand. He is a Myanmar monk, exerting in the Pali grammar teaching leading to investigation of the Tipitaka in a good way.

Last, the different teaching methods of the both monks can be analyzed that everyone can apply the dharma puzzles and Yai Pali teaching for their lives properly. There are Buddha-dhammas underlying in the dharma puzzles and Yai Pali teaching intimately. Considering carefully, one can recognize the value and the meaning of good lives from the teaching methods, and can put into practice in daily life. Besides, one can apply their knowledge to research Buddha-dhamma in the Tipitaka precisely.

Keywords: Teaching Dhamma, Phrathera in Lampang Province

บทนำ

พระพุทธศาสนา ถือว่าเป็นศาสนาประจำชาติไทย เพราะชนชาติไทยได้นับถือเป็นสรณะแห่งชีวิต สืบทอดต่อเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านาน ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณี และศิลปวัฒนธรรม ส่วนใหญ่ก็มีพื้นฐานมาจากพระพุทธศาสนา จึงกล่าวได้ว่าชาติไทยมีความเจริญมั่นคง และดำรงเอกราชอธิปไตย สืบทอดกันมาถึงปัจจุบัน เพราะคนไทยยึดมั่นอยู่ในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา คำสอนหรือพุทธวจนของพระพุทธเจ้า เป็นคำสอนที่มีคุณค่าต่อการดำรงชีวิตของชาวพุทธทุกคน เมื่อได้นำหลักธรรมคำสอนนั้น ไป

ประพจน์ปฏิบัติตาม ย่อมส่งผลให้เกิดความสุขต่อตนเอง และสังคมส่วนรวมได้ หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนามีทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ เรียกว่า พระไตรปิฎก ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ปิฎกด้วยกันคือ

1. พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม และการดำเนินกิจการต่างๆ ของพระภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์แบ่งออกเป็น 5 คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า อา ปา ม จู ป)

2. พระสุตตันตปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลาย แบ่งเป็น 5 นิกาย (เรียกย่อหรือหัวใจว่า ที ม ส อ ชู)

3. พระอภิธรรมปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือหลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวกับบุคคล หรือเหตุการณ์ แบ่งเป็น 7 คัมภีร์ เรียกย่อหรือหัวใจว่า ส วิ ธา ปุ ก ย ป (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). 2556: 110)

ในอดีตที่ผ่านมา มีปรากฏการบรรลุดุธรรมทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์มากมาย ซึ่งผู้ที่ปฏิบัติ จนได้สำเร็จมรรคผล ต้องใช้เวลาในการบำเพ็ญเพียรอย่างมาก ผู้ปฏิบัติต้องเป็นผู้ที่มีวินัยให้กับตัวเอง และเป็นผู้ที่นอบน้อมต่อ พระธรรม พระวินัย บูชาพระปัญญาธิคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระมหากรุณาธิคุณ ต่อพระพุทธเจ้า โดยนำมาประพจน์ปฏิบัติให้ได้อย่างเคร่งครัด จึงจะประสพผลสำเร็จได้ ผลจากการถือวัตรปฏิบัติ จนได้สำเร็จมรรคผลที่ปรากฏ ในส่วนของพระสงฆ์บางครั้งก็เรียกพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบว่า พระเกจิอาจารย์ ในอาณาจักรล้านนาคือดินแดนภาคเหนือของประเทศไทย ปัจจุบันมีปรากฏอยู่หลายรูป ผู้วิจัยได้นำมากล่าวอ้าง เนื่องจากเป็นแบบอย่างที่ดี ในการเคารพนับถือของพุทธศาสนิกชนทั่วไป คือ ครูบาศรีวิชัยเป็นนักบุญแห่งล้านนา ได้สร้างคุณูปการในดินแดนล้านนา เช่น ได้สร้างถนนขึ้นสู่พระธาตุดอยสุเทพ จังหวัดเชียงใหม่ให้ปรากฏใช้สัญจรจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีพระสงฆ์จำนวนมากประพจน์ดี ปฏิบัติชอบ เช่น หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ หลวงปู่ฉิม เป็นต้น และมีพระสงฆ์อีกหลายรูป ที่ได้อบรมสั่งสอนประชาชน เพื่อให้เกิดความเข้าใจศรัทธาในหลักธรรม คำสอนของพระพุทธศาสนา และนำไปเผยแผ่ในหลายรูปแบบ

จังหวัดลำปาง มีพระเถระที่ประพจน์ปฏิบัติตามหลักธรรม คำสอนของพระพุทธศาสนาหลายรูป ผู้วิจัยขอนำมากล่าวในที่นี้คือ หลวงพ่อเกษม เขมโก แห่งสำนักปฏิบัติธรรมสุสานไตรลักษณ์ และพระภัทน์ตัมมานันท์มหาเถระ อัครมหาบัณฑิต วัดท่ามะโอ พุทธศาสนิกชนจังหวัดลำปาง ถือว่าพระเถระทั้งสองรูปเป็นพระเถระที่น่าเคารพ เลื่อมใส ศรัทธา สมควรกราบไหว้ ในข้อวัตรปฏิบัติของท่านทั้งสองโดยที่ไม่มีข้อกังขาใดๆ ท่านทั้งสองรูป มีคุณูปการต่อชาวพุทธโดยทั่วไป ท่านมีหลักคำสอนที่เป็นแนวทางให้พุทธศาสนิกชน ทั่วๆ ไปได้ยึดถือและปฏิบัติตาม

จากความเป็นมาและปัญหา ผู้วิจัยมีความสนใจต้องการศึกษาหลักการสอนของพระเถระในจังหวัดลำปาง โดยได้ศึกษาวิเคราะห์หลักการสอนของพระเถระสองรูป คือ หลวงพ่อเกษม เขมโก แห่งสำนักปฏิบัติ

ธรรมสุสานไตรลักษณ์ และพระภัททนต์ธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต วัดท่ามะโอเพื่อนำมาวิเคราะห์หลักคำสอน รวมถึงปฏิบัติของพระเถระทั้งสองรูป เป็นคำสอนที่มีคุณค่า คุณประโยชน์ต่อพุทธศาสนิกชน ในจังหวัดลำปางอย่างไร เพื่อนำหลักคำสอนของพระเถระทั้ง 2 รูป ไปใช้เป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติ หรือนำมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตของพุทธศาสนิกชนในทางที่ดี จึงได้ทำการศึกษาวิจัยต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาหลักการสอนพระพุทธศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง
- 2) เพื่อวิเคราะห์หลักการสอน เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง

ระเบียบวิธีวิจัย

ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Resarch) เพื่อศึกษาหลักคำสอนของพระเถระในจังหวัดลำปาง โดยการรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร โดยนำเสนอในรูปแบบในกรอบการวิจัยสมบูรณ์ โดยผู้วิจัย ได้กำหนดขอบเขตของเอกสารที่จะศึกษาและนำมาวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

ขอบเขตด้านเอกสาร

1) เอกสารปฐมภูมิการวิจัยครั้งนี้ศึกษาค้นคว้าข้อมูลขอบเขตด้านเอกสารข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิคือพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539

2) เอกสารทุติยภูมิ ศึกษาเอกสาร (Documentary Study) โดยทำการศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับหนังสือหรือวารสารที่เกี่ยวกับชีวประวัติและผลงานของหลวงพ่อเกษม เขมโก และพระภัททนต์ธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต รวมถึงเอกสารอื่นๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

ผลการวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักการสอนพระพุทธศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง

การเผยแผ่และวิธีการสอนในพระพุทธศาสนา

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงมีหลักการสอน สำหรับผู้เรียนที่มีระดับภูมิปัญญาที่ต่างกันตั้งแต่ระดับต่ำถึงขั้นระดับสูง ซึ่งการสอนที่จะให้มีผลก็ต้องขึ้นอยู่กับผู้เรียน พระพุทธเจ้าทรงเป็นครูชั้นยอดในการสอนสามารถสอนให้เกิดความรู้ถึงขั้นวิชชญาณ และสัมโพธิญาณได้ด้วยการพูดแบบธรรมดา และสามารถทำให้ผู้ฟังเกิดการเปลี่ยนแปลงจากคนธรรมดาถึงขั้นเป็นอริยบุคคลได้ และหลักการสอนของพระพุทธเจ้าท่านจะมุ่งเน้นจากจุดเริ่มต้น ท่านเห็นว่าหากจุดเริ่มต้นดีการเรียนการสอนต้องดีตาม ให้ความปลอดภัยโปร่งต่อผู้เรียน

ไม่ให้ผู้เรียนอึดอัด ทรงมุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอน สอนด้วยความรู้สึกรักของผู้เรียน และทรงสอนด้วยวาจาที่สุภาพ ไม่หยาบคาบเพื่อไม่ให้ผู้เรียนเกิดความเครียด

องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเป็นแบบอย่างวิธีสอน และเผยแผ่พระธรรมให้กับชาวโลกได้อย่างที่จะหาอะไรมารเปรียบเทียบได้ ในการสอนให้เข้าใจในหลักธรรม โดยพระองค์มีจุดมุ่งหมายในการสอน พระองค์ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายเมื่อออกไปประกาศพระศาสนา

จรถ ภิกขเว จาริกัม พุชฺชนหิตาย พุชฺชนสุขาย โลกานุกมปายา อตถา

หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानัม มาเอเกน ทว อคมิตถ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 4 ข้อ 32: 49)

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวจาริก เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพ และมนุษย์ พวกเธออย่าได้ไปรวมทางเดียวกันสองรูป”

วิธีการสอนและเผยแผ่ธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีอยู่ 4 ประการ ประกอบด้วย 1. สันตัสสนา การให้เห็นชัดแจ้ง หรือชี้ให้ชัดเจน มองเห็นเรื่องราวและเหตุผลต่างๆ แจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดู เห็นประจักษ์กับตา เป็นลักษณะอย่างแรกของการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยา 2. สมาทปนา การให้สมาทาน หรือชวนให้ปฏิบัติ คืออธิบายให้เห็นว่าเป็นจริงดีจริง จนใจยอมรับที่จะนำไปปฏิบัติ เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี 3. สมุตเตชนา การทำให้อาจหาญ คือเร้าใจให้แก่วอก้าว ปลุกใจให้ศึกคัก เกิดความกระตือรือร้น มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จ ไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยหรือยากลำบาก เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี 4. สัมปหังสนา การทำให้ร่าเริง หรือปลุกให้ร่าเริง คือ ทำบรรยากาศให้สนุก สดชื่นแจ่มใสเบิกบานใจ ให้ผู้ฟังแจ่มชื่นมีความหวัง มองเห็นผลดีและทางสำเร็จ เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดีตามแนวพุทธจริยา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). 2556: 431-434)

หลักการในการเผยแผ่ของหลวงพ่อกษม เขมโก

หลวงพ่อกษม เขมโก เป็นพระปฏิบัติที่เน้นหนักในด้านปฏิบัติกัมมัฏฐาน ไม่สอนญาติโยมโดยตรง นอกจากจะมีศิษย์บางคน ได้มีโอกาสเข้าไปกราบขอเมตตา สนทนาธรรมกับท่าน แต่คำสอนของท่าน ที่ญาติโยมนำมาประพฤติปฏิบัติจะเป็นคำคม หรือคำกลอน แม้แต่งานศิลปะที่ท่านใช้กรรไกรตัด และใช้ดินสอนปากกาเขียน เป็นภาพออกมา ก็คือคำสอนของหลวงพ่อกษมฯ ถือว่าเป็นประเภทภาษิตคติธรรม ตามบันทึกของพระครูปลัดจันทร์ กตปุญญ์ (พ.ศ. 2521) ปัจจุบัน คือ พระราชธรรมมาลังการ ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์ นครลำปาง ได้บันทึกปูณณาของ หลวงพ่อกษม เขมโก กับองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ครั้งเสด็จพระราชดำเนิน ตัดลูกนิมิตที่อุโบสถวัดคะตึกเชียงใหม่ (อภิชาติ วิลราชฤทธิ์. 2553: 31-35)

หลักการในการเผยแผ่ของพระภิกษุทันตัมมานันทมหาเถระ

พระภิกษุทันตัมมานันทมหาเถระฯ นำเอาหลักการในบาลีที่ถือว่าเป็นหลักการที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีของพม่า และถือว่าเป็นต้นฉบับของพระไตรปิฎกบาลี มาใช้ในการสอนให้กับลูกศิษย์ โดยท่านจะยกเอาคำสอนบาลีนั้นมาสอน อธิบายขยายความให้พระลูกศิษย์ได้เข้าใจ นอกจากนั้นทุกวัน

พระ พระอาจารย์จะให้โอวาทแก่ผู้เรียน เพื่อจะได้นำเอาหลักธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไปประพฤติปฏิบัติ หลังทำวัตรเย็น ทุกๆ วันพระ 8 คำ 15 คำ ท่านอาจารย์ใหญ่วัดท่ามะโอ พระภิกษุทันตธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต จะเมตตาขึ้นศาลาสวดมนต์ เพื่อให้โอวาทแก่บรรดาศิษยานุศิษย์ทั้งที่อยู่ในฐานะครูบาอาจารย์ผู้สอนและผู้เรียน

โอวาทที่พระอาจารย์ท่านนำมาสอนแก่เหล่าศิษย์นั้น ท่านได้เลือกคัดสรรมาดีแล้วจากคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา และคัมภีร์นิตติ เช่น โลกนิตติ และหิโตปเทศ เป็นต้น เป็นทั้งแนวทางการครองชีวิตในเพศบรรพชิตและคฤหัสถ์ เป็นเข็มทิศในการเผยแผ่พระสัทธรรม และเป็นกำลังใจที่ยิ่งด้วยคุณค่าของบรรดาลูกศิษย์ ท่านอาจารย์ใหญ่ได้ปลูกศรัทธาให้แก่บรรดาลูกศิษย์อย่างสม่ำเสมอ มีศิษยานุศิษย์ของท่านทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ได้จดจำบันทึกโอวาทของท่านไว้ เพื่อเป็นแสงธรรมส่องทางสว่างให้กับศิษยานุศิษย์ในจำนวนมาก ทางผู้วิจัย ได้คัดบางโอวาทที่ได้บันทึกโดยศิษยานุศิษย์ได้รวบรวมไว้ในหนังสือ อสติกปุชาอนุสรณ์ 80 ปี (คณะศิษยานุศิษย์. 2543: 56-65)

จากการศึกษาค้นคว้า พบว่า หลักการสอนของพระเถระทั้งสองรูป ได้นำมาเป็นวิธีการสอนให้ศิษยานุศิษย์และเผยแผ่นั้น เป็นหลักการสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ท่านได้นำมาประยุกต์ ให้เป็นหลักในการสอนและเผยแผ่เป็นคำสอนที่น่าสนใจน่าศึกษา พระเถระทั้งสองมองเห็นว่าศิษยานุศิษย์แต่ละรูปแต่ละคน มีระดับสติปัญญาที่ต่างกัน ที่สำคัญศิษย์ที่เข้ามาเรียนมีวัยที่ต่างกัน ท่านจึงได้หาวิธีการที่จะทำให้การเรียนการสอนให้ศิษย์ทุกรูปคนได้เข้าใจถึงหลักธรรมคำสอน ถึงแม้จะเข้าใจช้าแต่ก็ได้ผลต่อการเรียนการได้อย่างดี จากหลักธรรมที่ปรากฏจะเห็นว่า เป็นหลักธรรมที่น่าศึกษา เพราะเป็นหลักธรรมที่ไม่ซับซ้อนมากมาย เพียงแต่ต้องใช้เวลาเพื่อทำความเข้าใจให้ถ่องแท้ เมื่อศึกษาและทำความเข้าใจได้ดีแล้ว สามารถที่จะนำเอาไปประพฤติปฏิบัติ จนเกิดผลปรากฏได้เป็นอย่างดี จะเห็นได้จากผลสำเร็จในการดำเนินชีวิตของลูกศิษย์ของพระเถระทั้งสอง

2. เพื่อวิเคราะห์หลักการสอน เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง

อิทธิพลคำสอนหลวงพ่อกษม เขมโก

ด้านการศึกษา ในช่วงที่หลวงพ่อกษม เขมโกยังมีชีวิตอยู่ มีศรัทธาที่อาศัยอยู่บริเวณในเมืองลำปาง ที่สนใจและมีศรัทธาต่อคำสอนของท่าน ได้เข้ามาศึกษาหลักธรรมคำสอนจากหลวงพ่อกษม โดยตั้งชื่อกลุ่มว่า ยวส. ย่อมมาจาก “ยุวสาสนิก” กลุ่มศรัทธา ยวส. ที่มาเรียนกับหลวงพ่อกษม จะเรียนเกี่ยวกับปริศนาธรรมและการสวดมนต์ ซึ่งเป็นสิ่งที่หลวงพ่อกษมต้องการให้ลูกศิษย์ที่มาเรียนทุกคนสวดมนต์ได้ การมาเรียน ยวส. จะต้องเข้ารายงานตัวกับหลวงพ่อกษมทุกครั้งโดยการขานชื่อ ดังที่หลวงพ่อกษม เขมโก ได้ลิขิตไว้ (อภิชาติ วิไลราษฎร์. 2553: 71)

ท่านให้ความสำคัญ และสนับสนุนกิจกรรม ในด้านการศึกษา ได้จัดตั้งกองทุนเป็นมูลนิธิหลวงพ่อกษม เขมโก เพื่อนำปัจจัยจากศรัทธาที่มากกราบบูชาหลวงพ่อกษม และยังได้นำปัจจัยร่วมจัดเป็นทุนการศึกษาของเยาวชนในจังหวัดลำปางอย่างต่อเนื่อง จนสามารถทำให้เยาวชนที่ได้รับทุนการศึกษาจากมูลนิธิของหลวง

พ่อฯ ได้สร้างอนาคตได้เป็นอย่างดี แต่หลังจากหลวงพ่อฯ ได้ละสังขารไปแล้ว ปัจจัยที่เคยมีมาก็ห่างหายไป คณะกรรมการมูลนิธิไม่สามารถที่จะหาปัจจัยที่เหนามาสนับสนุนต่อได้ จำเป็นต้องระงับกิจกรรมนี้ไป แต่ก็ยังคงเหลือไว้แต่หลักธรรมคำสอนของท่าน

ด้านสังคม

ในกาลเวลานั้นจนถึงปัจจุบัน ศิษย์ยานุศิษย์ที่มีศรัทธาต่อหลวงพ่อฯ ยังมีความรักความสามัคคีต่อกัน ทุกหมู่เหล่า สังเกตได้จากการจัดงานรำลึกบูชาถึงพระคุณของท่าน ในช่วงงานคล้ายวันเกิด งานครบรอบวันมรณภาพของท่าน มีศิษย์ยานุศิษย์ทั้งในพื้นที่จังหวัดลำปาง และแม้แต่คนที่อยู่ต่างจังหวัดต่างก็เดินทางมาร่วมกิจกรรมงานบุญตลอด จึงทำให้สังคมของศิษย์ยานุศิษย์มีความกลมเกลียวกัน อำเภอเมืองลำปาง โดยการนำของนายสุวิทย์ เล็กกำแหง ได้มีแนวคิดจัดงานบุญประจำปีขึ้นระหว่างวันที่ 27-29 พฤศจิกายน ของทุกปีชื่อว่า “งานบุญตามรอยศรัทธา ไหว้สาอริยะสงฆ์เจ้า หลวงพ่อเกษม เขมโก” เพื่อให้ศิษย์ยานุศิษย์ทุกคนได้เข้ามาร่วมรำลึกถึง ปฏิบัติการบำเพ็ญของหลวงพ่อฯ ซึ่งเริ่มจัดมาเป็นปีที่สาม และได้บรรจุไว้เป็นวันสำคัญของชาวจังหวัดลำปาง ที่จะต้องร่วมกันจัดงานบุญนี้ทุกปี ในการจัดงานมีทั้งภาครัฐ เอกชน และประชาชนร่วมจัดขบวนเครื่องสักการะนำโดยขบวนช้าง ตามด้วยขบวนเครื่องสักการะจำนวน 17 ขบวน อีกส่วนหนึ่งให้เห็นจากศรัทธาที่มีต่อหลวงพ่อฯ ทุกครั้งที่มีการจัดกิจกรรมงานบุญจะมีศรัทธาร่วมกันจัดโรงทานมีจำนวนมากทุกครั้ง

ด้านวิถีชีวิต

ลำปางนับว่า โชคดีอีกเมืองหนึ่งที่ไม่มีการพัฒนาที่มากมาย ซึ่งโดยวิถีชีวิตของชาวลำปางถือว่ามีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย อยู่ด้วยความสงบเมื่อเทียบกับปัญหาที่เกิดขึ้นในประเทศไทยบางจังหวัด พระสงฆ์ที่พุทธศาสนิกชนไทยให้ความเคารพมาก คือหลวงพ่อเกษม เขมโก เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจแล้ว จึงส่งผลทำให้สังคมชาวลำปางอยู่ร่วมกันอย่างสงบ มีสิ่งไหนที่สามารถแบ่งปันกันได้ก็จะให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ยิ่งในช่วงที่หลวงพ่อฯ ท่านมีชีวิตอยู่ ท่านได้จัดให้มีกลุ่ม ยวส. (แปลว่า ยุวสาสนิก) เข้ารับการอบรมและฝึกสวดมนต์เพื่อให้ ยวส. มีความรักในหมู่คณะ ถึงแม้ช่วงเวลาที่ท่านได้ละสังขารไป ศิษย์ยานุศิษย์ก็ยังรักกันเหมือนเดิม โดยร่วมกันไปสวดมนต์ปฏิบัติธรรมทุกวันพระ ทั้งนี้แสดงว่าสิ่งที่หลวงพ่อฯ ได้ทำไว้ ยังส่งผลให้การดำเนินชีวิตของชาวลำปางยังเหมือนเดิม

อิทธิพลคำสอนหลวงพ่อพระภิกษุทันตธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

ด้านการศึกษา

นับตั้งแต่หลวงพ่อฯ ย้ายจากจังหวัดนครสวรรค์ เข้ามาเป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ มีเจตนาที่ต้องการจะนำเอาหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเฉพาะหลักของบาลีใหญ่ มาเปิดการเรียนการสอนที่วัดท่ามะโอ หลังจากเข้ามาเป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอได้เพียง 2 ปี ท่านได้ตั้งโรงเรียนปริยัติธรรม โดยเน้นหนักด้าน “ไวยากรณ์ อภิธาน ฉันท์ และอลังการ” ตามแนวการศึกษาทางพระพุทธศาสนาที่ท่านได้รับมาจากประเทศพม่า เพียงไม่กี่ปีโรงเรียนของท่านก็ได้ชื่อว่าเป็นโรงเรียนที่ดีที่สุดโรงเรียนหนึ่งในประเทศไทย (วิสุทธ์ บุชยกุล.

2534: 21) จึงเห็นได้ว่าหลวงพ่อกะ มีความตั้งใจสูง ที่ได้นำเอาหลักธรรมของบาลีใหญ่มาเผยแพร่ ให้ลูกศิษย์ได้ศึกษา โดยเฉพาะหลักของไวยากรณ์บาลี ท่านได้ทุ่มเทให้กับลูกศิษย์อย่างเต็มความสามารถ จนทำให้ลูกศิษย์มีความรู้ความสามารถได้นำเอาหลักวิชาที่ได้อ่านเรียนจากท่าน นำไปเผยแพร่สืบต่อไปเป็นจำนวนมาก

ด้านสังคม

สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนคือ ความรักความเคารพต่อศรัทธาในคำสอนของหลวงพ่อกะ ทำให้ลูกศิษย์ทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ มีความรักความสามัคคีต่อกันเป็นอย่างดี ทั้งศิษย์ที่อยู่ต่างจังหวัดและรวมถึงที่อยู่ในจังหวัดลำปาง ต่างก็รักใคร่ปรองดองกัน ทุกครั้งที่ทางวัดได้จัดกิจกรรมงานบุญงานกุศลต่างๆ โดยเฉพาะงานครบรอบอายุวัฒนะของหลวงพ่อกะ จะมีลูกศิษย์ทั่วทุกทิศรวมถึงชาวพม่าที่เป็นญาติและผู้ที่มีศรัทธา ก็พร้อมใจกันมาแสดงออกถึงความรักความสามัคคีซึ่งกันและกัน ได้ร่วมใจกันจัดงานแสดงมุทิตาจิตให้กับท่าน มีการจัดโรงทานทั้งคนไทย และชาวพม่าได้นำเอาอาหารมาถวาย รวมถึงได้แบ่งปันกันได้ชิมรสชาติของอาหารไทยและอาหารของพม่า จึงเห็นได้ว่าสิ่งที่หลวงพ่อกะได้ทำรวมถึงเมตตาธรรมที่หลวงพ่อกะมีต่อศิษย์ทุกคน เมื่อได้ใกล้ชิดถวายตัวเป็นศิษย์ของท่านแล้ว ทุกคนต่างก็อิมเอบต่อกระแสแห่งเมตตาของท่าน

ด้านวิถีชีวิต

จากผลสำเร็จของการศึกษาพระธรรมบาลีใหญ่ของบรรพชิต และคฤหัสถ์ การเข้าศึกษาธรรมะจากหลวงพ่อกะพบว่า บรรพชิตที่จบไปส่วนมากจะได้รับผลแห่งการศึกษาที่ดี และสามารถนำไปต่อในส่วนของการเผยแพร่พระบาลีใหญ่ต่อพระสงฆ์ และสามเณรที่มีความต้องการที่จะศึกษาหาความรู้ โดยนำเอาแนวทางหรือเทคนิคต่างๆที่ได้อ่านเรียนมาจากหลวงพ่อกะ ไปเผยแพร่ให้ลูกศิษย์ของตนต่อไป ในส่วนของคฤหัสถ์ เมื่อได้เข้าศึกษาธรรมจากหลวงพ่อกะแล้ว ต่างก็ได้นำหลักธรรมคำสอนไปประพฤติปฏิบัติในการดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข ยังส่งผลให้สังคมความเป็นอยู่ อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

อภิปรายผล

คำสอนหลวงพ่อกะเกษม เขมโก มีแนวการสอนที่ไม่เหมือนพระเถระรูปใดๆ นับได้ว่าท่านพระอริยะสงฆ์อีกรูปหนึ่ง คิดหาวิธีการสอนขึ้นเองเป็นวิธีการสอนแบบใหม่ สามารถทำให้ผู้ที่ไม่เข้าใจในหลักของธรรมะ เมื่อได้ศึกษาธรรมะ และฝึกปฏิบัติกับหลวงพ่อกะ ทำให้ทุกคนเกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้น ท่านมีเมตตาต่อลูกศิษย์ถึงแม้ว่าการสอนของท่านจะมีอยู่หลายวิธี โดยมุ่งเน้นจุดมุ่งหมายในการสอนเพื่อให้ผู้ฟังรู้จริง เห็นจริง ในสิ่งที่ควรรู้ ควรเห็น เพื่อให้ผู้ฟังตรงตามแล้วเห็นจริงได้และเพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร และมีวิธีการสอนและทำที่ที่ทรงสอนแก่พุทธบริษัท 4 (วคิน อินทสระ. 2545: 12)

ปริศนาธรรม เป็นรูปแบบการสอนแนวใหม่ของหลวงพ่อกะ ได้สอนให้ศิษย์ยานุศิษย์ได้ฝึกใช้ปัญญาให้เกิดการคิด โดยหลวงพ่อกะ ได้นำเอาหลักความเป็นจริง มาเป็นปริศนาธรรมเหมือนกับท่านมีเจตนาให้ศรัทธาที่

ได้พบเห็นอ่านแล้วต้องนำไปขบคิด สอดคล้องกับ กระบวนการเรียนรู้ไว้ในบทที่ 4 มีใจความสำคัญ (ไพรัช สู่ แสนสุข. 2539: 23)

คือการเรียนรู้เริ่มจากการสัมผัสสิ่งต่างๆ ทั้งที่เป็นภาวะปรมาตม์และสมมุติบัญญัติ การสัมผัสหรือการเกิดผัสสะเป็นการประจวบกันของ 3 องค์ประกอบสำคัญคืออายตนะภายใน (ตาหูจมูกลิ้นกายและใจ) ซึ่งเป็นอวัยวะรับสัมผัสรู้กับอายตนะภายนอก (รูปเสียงกลิ่นรสสิ่งต้องกาย และธรรมารมณ์) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ และวิญญาณรู้ทั้ง 6 ทาง ที่เกิดขึ้นทำหน้าที่รู้แต่ละช่องทางในขณะที่เกิดผัสสะ เพราะโดยธรรมชาติของคนเรา หากจะสั่งสอนหรือบอกกล่าวอะไรกับใครแบบตรงๆ ก็จะทำให้ไม่สนใจ จึงมีเทคนิคโดยปรับมาเป็นปริศนาธรรม ให้ได้เห็นได้อ่านกัน ทำให้ศรัทธาทิ้งหลายนำไปขบคิดกัน คนที่มีปัญญาหรือคิดได้ทันก็จะรู้ว่ามีความหมายอย่างไร แต่คนที่คิดได้ช้าก็ต้องใช้เวลาในการคิดอยู่หลายวัน

ปริศนาธรรมภาพตัดจากกระดาษ ภาพลายเส้นเป็นการสอนอีกรูปแบบหนึ่งที่ทำให้ลูกศิษย์ต้องขบคิดเมื่อได้เห็นภาพนั้นๆ เช่นภาพตัดจากกระดาษ ชุด ก. ไก่ ภาพปราสาทใส่ศพ ภาพพญานาค ภาพลายเส้นเช่นภาพลอยกระทง ภาพคนจับมือกัน ภาพข่มขู่ประตู่ และภาพชิตคำพังเพย เมื่อท่านตัดกระดาษเป็นภาพ รวมถึงลายเส้นและภาพชิตคำพังเพยต่างๆเสร็จ หลวงพ่อฯก็แจกให้ลูกศิษย์นำไปติดไว้ที่บ้าน โดยไม่มีคำอธิบายใดๆ หากมองแล้วก็ถือว่าเป็นภาพศิลปะอย่างหนึ่ง แต่เมื่อผู้ซึ่งนำไปติดแล้วไม่พิจารณาตามให้เข้าใจก็ไม่มีประโยชน์ใดๆ ในความเป็นจริงของภาพปริศนานั้นแฝงไว้ด้วยความจริงของชีวิต

การมีความรู้ความเข้าใจในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ก็เพื่อประโยชน์ในการปรับตัวต่อสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง ว่าสิ่งใดควรปรับปรับที่ใดอย่างไรเป็นต้น การปรับตัวนั้นเป็นการเพิ่มความสามารถในการพัฒนา องค์ประกอบภายในร่างกายให้สามารถ และพร้อมที่จะดำรงอยู่ ด้วยกันพัฒนาองค์ประกอบภายในจิตใจให้เข้มแข็งมีสติปัญญามากขึ้น มีคุณธรรมมากขึ้น รู้จักเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ตลอดจนปรับสิ่งแวดล้อมให้เป็นประโยชน์แก่ตัวเอง ไม่กระหาตนให้เป็นอันตรายแก่สิ่งแวดล้อม ที่เกื้อกูลแก่ชีวิตทำตนให้เกื้อกูลแก่สิ่งแวดล้อม เพื่อให้ตน เป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่ง ซึ่งร่วมสร้างสิ่งแวดล้อมที่ดี อันเป็นประโยชน์ร่วมกันและรู้จักสิ่งแวดล้อมต่างๆ และสร้างสิ่งแวดล้อมใหม่ ที่อำนวยแก่ชีวิต (พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต). 2528: 31)

เช่นเดียวกันถ้าหากท่านสอนความไม่เที่ยงของชีวิตสรรพสัตว์ทั้งหลายโดยตรงแล้ว อาจจะทำให้ผู้คนไม่สนใจ ท่านจึงคิดเอาปริศนาธรรมมาทำเป็นภาพปริศนาธรรมไว้ให้พิจารณากัน จะคิดช้าคิดไว้มากน้อยแค่ไหน ก็ขึ้นอยู่กับปัญญาของแต่ละคน

องค์ความรู้จากงานวิจัย

1) จากผลการศึกษา “วิเคราะห์การสอนเพื่อเผยแผ่พระศาสนาของพระเถระในจังหวัดลำปาง” ทำให้ทราบว่า พระเถระทั้งสองรูปท่านได้ทุ่มเททั้งร่างกายและปัญญาเพื่อหาหลักธรรมคำสอนและเทคนิคต่างๆ มาสอนให้ลูกศิษย์ของท่านได้มีความรู้ในหลักธรรมคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อเป็นแนวทางในการ

ดำรงอยู่ของชีวิตด้วยความไม่ประมาท ซึ่งจรรโลงไว้คู่กับสังคมาครบครวและสังคมาชุมชน ให้มีแต่ความสุข ความอบอุ่นและเอื้ออาทรซึ่งกันและกัน ตามวิถีของชาวพุทธตามคติที่ว่า ได้ประโยชน์ตน และประโยชน์ท่าน

2) ผลการงานวิจัยพบว่า การ “วิเคราะห์การสอนเพื่อเผยแผ่พระศาสนาของพระเถระในจังหวัด ลำปาง” ถึงแม้ว่าหลักคำสอนของพระเถระทั้งสองจะแตกต่างกัน แต่ด้วยความศรัทธาของคนลำปางรวมถึงศรัทธาทั่วประเทศ ที่มีความเลื่อมใสต่อพระเถระทั้งสองต่างปิติยินดีที่น้อมรับเอาคำสอนของท่านมาศึกษา เพื่อนำมาเป็นฐานแห่งการที่จะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ด้วยทรัพย์สิน และปัญญา ซึ่งคำสอนของท่านทั้งสองมีหลักให้คิดมีหลักให้ปฏิบัติมากมาย

2.1 คำสอนของหลวงพ่อกษม เขมโก แม้เพียงปริศนาธรรมเพียงข้อเดียวก็ทำให้ทุกคนได้นำมาขบคิด และติดตามปริศนาธรรมคำนั้น และต้องตีปัญหาในปริศนาธรรมคำนั้นให้แตก เพราะปริศนาธรรมทุกคำที่หลวงพ่อกษมให้มานั้น มีหลักธรรมคำสอนแฝงอยู่อย่างลึกซึ้ง เมื่อนำมาพิจารณาให้ถ้วนถี่แล้ว จะทำให้รู้หลักธรรมที่แฝงอยู่ในปริศนาธรรมที่มีคุณค่าและมีความหมายต่อการดำรงชีวิตเป็นอย่างมาก และเมื่อได้นำเอาหลักคำสอนไปประพฤติปฏิบัติแล้ว ย่อมจะส่งผลให้เกิดความรู้ เกิดปัญญา ส่งผลให้วิถีทางแห่งการดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความ เป็นสุข

2.2 คำสอนของพระภิกษุทันตธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต วัดท่ามะโอ ถึงแม้ว่าหลวงพ่อกษม จะเน้นให้ศิษย์ทุกคนศึกษาทางด้านบาลี แต่ท่านมีความปรารถนาที่จะให้ลูกศิษย์ของท่านเป็นผู้ศึกษาค้นคว้าในคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้อง เนื่องจากพระไตรปิฎกหากใครมีพื้นฐานของหลักไวยากรณ์บาลีแล้ว การที่จะไปศึกษาในพระไตรปิฎกให้เข้าใจอย่างถูกต้องจะและเข้าใจได้ง่าย

3) สิ่งที่น่าสนใจ จากงานศึกษาวิจัยในครั้งนี้ พบว่าแม้พระเถระทั้งสองรูปจะมีวัตรปฏิบัติรวมถึงหลัก และวิธีการสอนเพื่อเผยแผ่พระศาสนาของท่าน จะแตกต่างกัน แต่ก็ได้สร้างปัญหาต่อศิษย์ยานุศิษย์ของท่าน แต่อย่างใด ระหว่างที่ท่านทั้งสองยังไม่ได้ละสังขาร มีศิษย์ยานุศิษย์ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ รวมถึงศรัทธาที่เคารพนับถือพระเถระทั้งสอง ต่างก็หมั่นเวียนกันมากกราบไหว้ เพื่อขอพรและรับธรรมะจากท่าน

สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนของพระเถระทั้งสองรูป พบว่าเป็นสิ่งที่ประเสริฐมาก ถึงแม้ว่ารูปแบบคำสอนของท่านทั้งสองจะแตกต่างกัน แต่เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์แล้วเห็นว่า พระเถระทั้งสอง เป็นพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติเป็นที่น่าเลื่อมใสศรัทธา และถือว่าท่านทั้งสองเป็นพระสุปฏิปันโน ซึ่งเดินตามรอยธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ควรได้รับการนอบน้อมบูชา

จะเห็นว่าหลักคำสอนของพระเถระทั้งสอง ได้มีอิทธิพลทั้งทางด้านการศึกษา พระเถระทั้งสองรูป ได้มีเมตตาต่อลูกศิษย์ มีความตั้งใจสูงในการสอนสั่งศิษย์ทุกรูป/คน ท่านจะสอนให้ลูกศิษย์มีความตั้งใจต่อการเรียน ตั้งใจที่จะศึกษา ซึ่งธรรมะเป็นหลักธรรมที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติเองอยู่แล้ว แต่พระพุทธเจ้าได้มองเห็นว่า

สามารถนำมาใช้ในหลักของความเป็นอยู่ได้ พระเถระทั้งสอง ท่านจึงได้นำมาสอนศิษย์ เพื่อที่จะได้นำไปเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต

จากผลของการเรียนการสอนส่งผลให้ลูกศิษย์ประสพผลสำเร็จในการดำเนินชีวิต ทั้งศิษย์บรรพชิตและศิษย์คฤหัสถ์ได้เป็นอย่างดี ด้านสังคมจะเห็นได้จากศรัทธาและศิษย์ของพระเถระทั้งสอง ต่างก็ดำรงอยู่ในสังคมครอบครัว รวมถึงการปฏิบัติตนอยู่ในสังคมชุมชน และสังคมประเทศชาติได้อย่างเป็นสุข ในด้านวิถีชีวิตลูกศิษย์ของพระเถระทั้งสอง ต่างก็ประกอบการทำงานมาหากินด้วยความสุข เพราะถือนำเอาหลักธรรมคำสอนของพระเถระทั้งสองรูปไปเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต

บรรณานุกรม

- พระไตรปิฎกภาษาบาลี (2534). **ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย. (2539). **ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2556). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา.
- คณะศึกษานูศิษย์. (2543). **อาสัติกปูชา อนุสรณ์ 80 ปี**. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา.
- อภิชาติ วิไลราษฎร์. (2553). **ตามรอย ลีขิตปรีศนาธรรม ของหลวงพ่อกษม เขมโก**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- วิสุทธ์ บุญยกุล. (2534). **อัครมหาบัณฑิตานุสรณ์ พระธัมมานันทมหาเถระ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2545). **พุทธวิธีในการสอน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา.
- ไพรัช สู่แสนสุข. (2539). “หลักการและกระบวนการของการเรียนรู้และการสอนตามหลักพุทธศาสตร์: การวิเคราะห์พระไตรปิฎก”. **วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. สาขาวิชาหลักสูตรและการสอน. บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2528). **ปรัชญาการศึกษาไทยฉบับแก้ไข-รวบรวมใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนากระทรวงศึกษาธิการ.